

GEOGRAFIK SISTEMALARNING XUSUSIYATLARI

Abdullayev Suyun Ismatovich,
geografiya fanlar nomzodi, dotsent

Hasanov Kozim Xudoyberdi o'g'li,
Qarshi davlat universiteti talabasi Qarshi shahri.

safarovisoq@gmail.com

Sistemalar to'g'risidagi ta'limot filosofiyaning tabiat predmeti va hodisalarining yalpi umumiy aloqa va o'zaro ta'siri to'g'risidagi fundamental prinsiplarining ifodalaridan biridir. “Sistema” termini yunoncha *systema* so'zidan hosil bo'lgan va o'zbek tilida “qismlardan tuzilgan butun, birikma” degan ma'noni anglatadi. Deyarli barcha ilmiy manbalarda, jumladan “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi” va “O'zbek tilining izohli lug'ati”da “sistema” so'zi tarjima qilinmaydi. Shuningdek, deyarli barcha tabiiy fanlarda “sistema” termini qo'llanadi.

Fan barcha davrlarda sistemalarni o'rganan va sistemali metodlardan foydalangan. Hozirgi paytda ham murakkab ilmiy muammolarning yechimida sistemali yondashuv g'oyalari va metodlari keng foydalaniladi. Butun tabiat sistemali uyushgan. Turli xil va darajadagi (fizikaviy, biologik, sotsial va b.) sistemalar mavjud. Tabiiy sistemalarning eng muhim juz'iyati ularning tuzilmasida qismlarning munosabatlari va aloqalarida namoyon bo'lishidir.

Turli sistemalarni tadqiq qilishda sistemalarning umumiy nazariyasi doirasida ishlab chiqilgan metodlar qo'llaniladi. Ilmiy tadqiqotlar metodologiyasida yangi yo'nalish bo'lgan *sistemalar umumiy nazariyasining* asoslari XX asrning 30-yillarida avstriya-amerikalik biolog L.fon Bertalanfi tomonidan yaratilgan. L.fon Bertalanfi o'zaro ta'sirdagi elementlar kompleksini sistema deb atagan va sistemalarni yopiq va ochiq sistemalarga ajratgan. Bu nazariya murakkab obyektlarni o'rganishga bo'lgan yangi yondashuvning va ilmiy tafakkurlarning yangi prinsiplarni ishlab chiqishga imkon beradi [1; 22-b.].

Sistemali yondashuvning metodologiyasi fanning turli sohalarida, shu jumladan geografiyada ham keng tarqaldi. Geografiya juda murakkab sistemalarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Geograflar o'ziga xos murakkab sistemalar bilan ish ko'rishadi. Geografik sistemalar (geosistemalar) to'g'risidagi ta'limot geografiya fanining asosiy fundamental yutuqlaridan biri bo'lib, bu ta'limot rivojlantirish hozirgi vaqtda ham davom etmoqda.

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Geografiyada sistemali yondashuvning qo`llanila boshlanishi bilan “hududiy sistema” yoki “geografik sistema (geosistema)” tushunchasi keng qo`llanila boshlandi. *Geografik sistema* geografik komponentlarning makon-zamondagi sistemasidan iborat bo`lib, bu komponentlar o`zlarining joylashuvida o`zaro taqozada bo`ladi va bir butun sifatda rivojlanadi. Geografik sistema tabiiy-ijtimoiy hosil bo`lgan universal makon-zamon sistemasi bo`lib, zaruriyat bo`lganda vujudga kelishiga ko`ra alohida tabiiy yoki ijtimoiy geosistema to`g`risida gapirilishi mumkin [4; 33-b.] Geografiyada sistemali yondashuvning amaliy qo`llanilishi XX asrning 60-yillarida yuzaga keldi hamda Yer to`g`risidagi va sotsial-iqtisodiy fanlarning sinteziga imkon berdi. Bu davrda R.J. Chorli va B.A. Kennedi, V.B.Sochava, Yu. G. Saushkin, D.L.Armand V.S. Preobrajenskiy, A. G. Isachenko, N.A. Solnsev va boshqa olimlar geografik yondashuv asosida tadqiqot olib bordilar. 80-90-yillarda geografiyada sistemali tadqiqotlar A.Y. Reteyum, V.N. Solnsev, K.N. Dyakonov, N.L. Beruchashvili, A.A. Krauklis, A.Nig`matov, I.Janqabilov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida yanada ribojlantirildi [2; 6-10-6.]. “Geosistema” termini dastlab faqat tabiiy birikmalarga qo`llanildi. B.V.Sochava (1963) tomonidan tabiiy-geografik tushuncha sifatida “geosistema” termini taklif qilindi. Uning fikricha, geosistema landshaft – ekologik kategoriya bo`lib, tabiatning geografik qobiqda amal qiladigan qonuniyatlarga bo`ysunadigan o`zaro bog`liq komponentlari *geografik sistemalarni (geosistemalarni)* hosil qiladi., ya`ni “geosistema – planetar geosistema (geografik qobiq yoki butun geografik muhit)dan tortib elementar geosistema (tabiiy – geografik fatsiya)gacha bo`lgan barcha mumkin bo`lgan kategoriyadagi tabiiy birliklardir”. Geoxoralar: urochishchalar, joylar, rayonlar okruglar yoki mikro-, mezo-, makrogeoxoralarning uyushuv darajalari ajratiladi. B.Sochava tabiiy geografiya o`rganadigan barcha obyektlarni “geosistema”, deb nomladi. Uning fikricha, “geosistema alohida, o`ziga xos boshqariladigan sistemalar sinfidir, unda tabiatning barcha komponentlari bir-biri bilan o`zaro bog`liqlikka va o`zaro aloqadorlikka ega hamda muayyan darajada bir butun ob`yekt sifatida fazo bilan va kishilik jamiyati bilan o`zaro ta`sirdadir” (5; 2-, 292 -b). Dastlab faqat tabiiy birikmalarga qo`llanilgan “geografik sistema” (“geosistema) keyinroq ijtimoiy geografiyadagi sistemalar (xo`jalik sistemasi, aholi joylashuvining hududiy sistemasi, shaharlar sistemasi, rekreatsion sistema va b.) uchun ham qo`llashga harakat qilindi. Ijtimoiy geografiyada geografik sistema geografik komponentlarning makon-zamondagi sistemasidan iborat bo`lib, bu komponentlar o`zlarining joylashuvida o`zaro taqozada bo`ladi va bir butun

sifatda rivojlanadi.

Ijtimoiy geografiyada nafaqat ishlab chiqarishni, balki butun jamiyatni tashkil etishning yangi shaklini ifodalaydigan *hududiy sotsial- iqtisodiy sistema (HSIS)* tushunchasi shakllandi. Hududiy sotsial-iqtisodiy sistema deb muayyan hududda mehnatning ijtimoiy bo`linishi va integratsiyasining bo`g`ini sifatida maqsadli faoliyat ko`rsatadigan iqtisodiy va sotsial jihatdan jamiyat elementlarining samarali birikmasi tushuniladi [7; 155-b.].

Ijtimoiy geografiyada nazariy va metodologik asoslari N.N Kolosovskiy tomonidan ishlab chiqilgan hududiy ishlab chiqarish yoki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar haqidagi g`oyalarni Yu.G.Saushkin, S.Ya. Nimmik, M.D.Sharigin, T.M.Kalashnikova, K.I.Ivanov, A.Ro`ziyev, A. Soliyev va boshqa olimlar ishlab chiqishgan va qo`llashgan [6; 71-b.].

Pirovardida tabiiy geograflar geografiyaning umumiy obyekti bo`lgan tabiiy hududiy komplekslarni (landshaftlarni), ijtimoiy geograflar esa hududiy - ishlab chiqarish komplekslarini, ayrim tarmoqlarni (yagona transport sistemasi), jahon xo`jaligini (jahon ishlab chiqarish, savdo, transport, molyaviy, axborot sistemalari va b.) o`rgana boshladilar. Aholi geografiyasida aholining hududiy sistemalari, shaharlarning sistemalari tog`risidagi tushunchalardan foydalanila boshlandi. Hududiy rekreasion sistema to`g`risidagi tushuncha rekreasiya geografiyasining, hududiy siyosiy sistemalar siyosiy geografiyaning asosiy tushunchalarga aylandi. Bir paytning o`zida kichik sistemalar tabiat elementlarini, turli texnikaviy obyektlarni va texnologik jarayonlarning o`z ichiga oladigan “tabiat – texnika” sistemasi yoki geotexsistema rasmiylashdi. Mamlakatshunoslikda ham sistemali yondashuv qo`llanila boshlandi. Muayyan kichik sinfga mansub obyektlarni tavsiflashda terminga uning tur tavsifini ifodalaydigan sifat qo`shiladi. Masalan, tabiiy geosistema, sotsial-iqtisodiy sistema va b. “Geosistema” tushunchasing barcha xilma-xil talqinlarini ularni Yer yuzasida yalpi umumiy aloqa, o`zaro taqoza va rivojlanish tamoyillariga bo`ysunadigan real mavjud sistemalar sifatida tan olinishini birlashtiradi.

Keyinroq, yuqorida ta`kidlangandek, sotsial-iqtisodiy geografiyadagi sistemalar (xo`jalik sistemasi, aholi joylashuvining hududiy sistemasi, shaharlar sistemasi, rekreasion sistema va b.) uchun ham qo`llashga harakat qilindi. Ammo, sotsial-iqtisodiy hodisalar uchun aholi hayotiy faoliyatining barcha komponentlari va sferalarining makoniy birikmalari bo`lgan hududiy ijtimoiy sistemalar (HIS) termini qo`llaniladi. Hududiy ijtimoiy sistemalar tabiiy muhitning konkret sharoitlarida jamiyatni makoniy uyushtirishni o`rganadigan ijtimoiy geografiya tadqiqotining asosiy predmetini tashkil etadi. Hududiy

ijtimoiy sistema orasida aloqalar qaror topgan barcha iqtisodiy va sotsial-geografik ob'yektlarning (sanoat joylari, qishloq xo'jalik korxonalari, ishlab chiqarish, sotsial va boshqa tuzilmalar) muayyan hududdagi majmuasi. Har bir hududiy ijtimoiy sistema tuzilmasi ham tabiiy, ham ijtimoiy omillar ta'siri ostida shakllangan juda murakkab hosila va nafaqat funksional tuzilmasiga ko'ra, balki hududlarining o'lchamlari bilan farq qiladi.

Shunday qilib, geografiyada “geografik sistema” tushunchasining asosiy ta'riflarining quyidagi 4 guruhi tashkil topdi: 1) tabiiy geografik hosilalar; 2) bir paytning o'zida tabiat, aholi va xo'jalik elementlarini o'z ichiga oladigan murakkab hosilalar uchun (bunday holda geografik sistemalarning butunligi xo'jalik, aholi va tabiat orasidagi to'g'ri, aks va o'zgartirilgan aloqalar bilan aniqlanadi); 3) tabiat hosilalari uchun ham, sotsial-iqtisodiy hosilalar uchun; 4) Yer to'g'risidagi fanlarni qamrab oladigan bilim sohalari barcha obyektlarini belgilash uchun foydalanish taklif qilinadi [3; 250-254-b.]. “Geosistema” tushunchasi xilma-xil talqin qilinsada, ularning barchasi geosistemalarni Yer yuzasida real mavjud bo'lgan, yalpi umumiy aloqa, o'zaro taqoza va rivojlanish prinsiplariga bo'ysunadigan sistema sifatida tan olinishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Берталанфи Л. История и статус общей теории систем.// Системные исследования. Ежегодник.1973. М., 1973. с. 20-37.
2. Nigmatov A.N. Geotizim – yagona geografik obyekt sifatida.// География ва экология фанлар тизимининг долзарб муаммолари ва уларнинг ечимлари. Республика илмий–амалий конференция материаллари. 2022 йил 13–14 апрель. Гулистон – 2022. 6-10 – б.
3. Охрана ландшафтов. Толковый словарь. Москва, “Прогресс”. 1982. - 272 с.. 250-254-b.
4. Saushkin Yu.G. Istoriya i b metodologiya geograficheskoy nauki.(Kurs lektsiy). М., 1976. 578 с.
5. Сочава В.Б. Введеие в учение о геосистемах. Новосибирск,1976.320 с.
6. Солиев А. Иқтисодий география: назария, методика, амалиёт. Тошкент – Камалак – 2013. 226 б.
7. Чистобаев А.И., Шарыгин М.Д. Экономическая и социальная география // География в системе наук. Л. 1986. С. 153-158.